

1. *Гард*, могильник **маріупольського типу**. Отримано кісткові рештки людей із семи поховань (№ 19, 37–42), здійснених в індивідуальних ямах безпосередньо під ранньонеолітичним культурним шаром поселення і, найвірогідніше, належать до пізнього мезоліту. Водночас, автори розкопок не виключають, що цей могильник міг бути пов'язаний і з початковим етапом формування ранньонеолітичного шару.

Разом із раніше визначеними нами антропологічними матеріалами з розкопок попередніх років, колекція цього некрополя нараховує 22 поховання. Збереженість кістяків задовільна, повних посткраніальних скелетів практично немає, черепи в основному представлені у вигляді фрагментів. Разом з тим, можна відзначити досить хороший стан збереженості кісткової тканини. Це пов'язано з великою масивністю як чоловічих, так і жіночих скелетів, що є характерною рисою похованих у всіх могильниках маріупольського типу, зокрема у Надпоріжжі та Приазов'ї. Проведено первинне опрацювання та інвентаризацію кісток

скелетів. Матеріал потребує значної реставраційної роботи, після чого буде здійснено його комплексне дослідження.

Могильник **усатівської культури**. У 2016 р. антропологічна колекція цього могильника, досліджуваного з 2006 р., поповнилася матеріалами з трьох захоронень (№ 34–36). Скелети знаходилися у скорченому на боці положенні, більшість з них збереглася у фрагментованому стані. Загалом матеріали усатівської культури з Гарда нараховують 17 поховань, однак кількість їх ще має зрости, оскільки розкопано лише частину могильника, дослідження якого будуть продовжуватися. Розпочато первинне опрацювання цих матеріалів, а їхнє вивчення за антропологічними програмами буде можливе після проведення реставрації.

Аналіз зазначених матеріалів з могильників Гарда дозволить пролити світло на процеси формування антропологічного складу населення у Північно-Західному Причорномор'ї у перехідний період від мезоліту до неоліту, а також в епоху міді.

І. Д. Потехіна

ПЕРШИЙ ДОСЛІДЖЕНИЙ ЧЕРЕП З ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Поховання культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) епохи неоліту на території України, на відміну від країн Центральної Європи, трапляються вкрай рідко. Наразі достовірно підтвердженими є лише три: це частково кремоване захоронення в с. Незвисько на Дністрі, а також дві інгумації (Баїв та Сьомаки) на Волині. Антропологічні матеріали з них, на жаль, не збереглися, відповідні дослідження не проводилися. Череп з поселення КЛСК в ур. *Гнідавська Гірка* (2), нині єдиний в Україні, пов'язаний з цією культурою. Він відкритий А. Б. Бардецьким під час розкопок, які проводилися ДП «Волинська старожитності» у 2009 р. Череп знаходився у ямі під житловою спорудою КЛСК (розкоп 10, об'єкт 19).

Збереглися великі фрагменти мозкової коробки, кістки обличчя відсутні. Найбільший фрагмент включає передню частину склепіння черепа, спереду обмежена лобною кісткою, а ззаду і з боків — двома третинами тім'яних кісток. Інший великий фрагмент є задньою

третьою тім'яних кісток, обох скроневих кісток, а також потиличною кісткою. На правій скроневій не вистачає передньої частини луски. До дрібніших частин, що також збереглися, входять уламки бокових поверхонь правої й лівої тім'яних кісток, уламок луски лівої скроневої кістки, маленький фрагмент потиличної кістки, що примикає до лівої точки *Asterion*, а також невеличкий уламок верхньої стінки правої орбіти.

Попри добру збереженість кісткової тканини, при реставрації виникли певні труднощі. Склепіння було посмертно дещо деформоване з боків під вагою землі, частина уламків з'єднана міцним клеєм, який завадив нам відкоригувати належним чином кути стикання окремих кісток при виведенні сферичної форми склепіння. У зв'язку з цим хотілося б застерегти колег від використання клеїв, не призначених спеціально для реставрації антропологічних матеріалів. Виниклі при реставрації похибки були враховані при вимірюванні відповідних краніологічних

розмірів. Зокрема, це стосується поздовжнього (похибка 0,5 мм) та поперечного (похибка 0,3 мм) діаметрів черепа.

У результаті реставрації отримано мозкову коробку (*calva*), у якій не вистачає основи та невеликого фрагмента луски на правій скроні. Форма черепа у вертикальній нормі — між пентагоною і ромбоїдною, ближче до другої. Бокові стінки, утворені тим'яними та висковими кістками, сплюснені й майже вертикальні, що вважається архаїчною ознакою будови черепної коробки. Кістковий рельєф розвинений слабо. Надбрівні дуги невеликі, їхній рельєф не виражений. Випинання надперенісся мінімальне. Зовнішній потиличний горб майже відсутній. Верхні та нижні виїми лінії потиличної кістки не простежуються. Соскоподібні виростки невеликі, обидві вершини зруйновані. Чоло пряме, лобні й тим'яні горби значно виражені. Сагітальний валик відсутній. Верхній край орбіт досить гострий. Слабкий розвиток кісткового рельєфу та морфологія описаних ознак статевого диморфізму на черепі вказують на приналежність черепа жінці.

При визначенні віку жінки ми опиралися на ступінь облітерації швів за схемами Сімпсона і Олів'є. Сагітальний та вінцевий шви як на зовнішній, так і на внутрішній стороні черепа повністю заросли. Потиличний шов зсередини частково облітерований, а зовні — майже повністю відкритий. Скроневі шви відкриті зовні й зсередини. Такий стан облітерації черепних швів відповідає віку приблизно 45–50 років. Товщина диплоє тим'яної кістки значно перевищує товщини зовнішньої та внутрішньої пластинок, що узгоджується із вказаним віковим інтервалом.

На внутрішній поверхні правої скроневої кістки, біля основи виличної ості є чіткий слід зламу, який продовжується на луску і йде в напрямі до скронево-тім'яного шва. Рівна поверхня та гострі краї цих пошкоджень, ймовірно, утворені внаслідок відрізання кістки. Можливо, зрізані також нижньобоківі частини тим'яних кісток та основна кістка в області, що примикає до бокових стінок орбіт. Зруйновані також вершини обох соскоподібних відростків (мастоїдів) на скроневих кістках. Ці пошкодження, а також повна відсутність лицевої частини чи будь-яких її фрагментів *in situ* наводять на думку про те, що череп зазнав певних маніпуляцій перед потраплянням до ями. По всьому периметру заднього краю потиличної кістки помітні сліди погризів, залишені, ймовірно, собачими іклами (визначення Є. Яніш).

На лобній кістці, над правою орбітою, на відстані 3 мм вище переходу бокової поверхні лоба в передню, знаходиться невелика заглибина з пологими стінками. Діаметри ста-

новлять 2 та 3 мм, глибина — 2 мм. З огляду на повністю регеновану поверхню кістки на стінках заглибини, вона є слідом від повністю загоєної травми, отриманої задовго до смерті. Травма була непроникаючою, оскільки на внутрішній пластинці черепа її сліди не простежуються.

На верхніх стінках орбіт помітні сліди не до кінця загоєної *Cribra orbitalia*. Ця ознака асоціюється з низкою патологічних станів, серед яких найімовірнішим є анемія чи інфекційне запалення в орбіті. Ці стани викликають реакцію кістки (деструкцію й неоформацію) задньої стінки склепіння орбіти. Крібра в орбіті вважається маркером анемії, яка може розвивається в результаті довгого голодування, певних недоліків у харчуванні, дефіциті заліза чи при кишкових захворюваннях. Наявність *Cribra orbitalia* відзначається у населення культури лінійно-стрічкової кераміки Моравії, про що свідчать матеріали могильника Vedrovice.

На внутрішній пластинці черепа, на лобній кістці в області точки *Bregma*, а також на тим'яних кістках вздовж сагітального шва знаходяться глибокі вдавлення — так звані ямки пахіонових грануляцій, або арахноїдальні ямки діаметрами від 2 до 3,6 мм. Вони виникають в результаті значного розвитку екстрадуральних пахіонових розростань. На поверхні ендокрану помітний також посилений судинний рисунок (результат підвищеного внутрішньочерепного тиску), а також сліди склеротизації судин.

Слід відзначити значну пневматизацію мастоїдів. Специфічні зміни на стінках комірочок сосковидних виростків свідчать про загоєний мастоїдит, який міг бути наслідком хронічного отиту.

Череп має досить масивні кістки й відповідну значну вагу. Відмінною його рисою є велика товщина стінок склепіння, яка в різних точках варіює від 9 до 12 мм. Аналогічні розміри товщини кісток черепної коробки характерні для пізньопалеолітичних форм, а у пізніший час трапляються нечасто, зазвичай вони притаманні масивним черепам гіперморфного варіанту протоєвропейського типу. На території України надзвичайно товсті кістки склепіння мають черепи з пізньомезолітичних і неолітичних могильників Дніпровського Надпоріжжя, які належали населенню дніпро-донецької культурно-історичної спільності. В епоху енеоліту такі товстостінні форми (щоправда, у суміші з тонкостінними) входили до змішаного антропологічного складу носіїв усатівської культури енеолітичної епохи у Північно-Західному Причорномор'ї.

Окрім значної масивності, череп мав досить великі розміри. Величина горизонталь-

ної округності через точку *ophrion* належить до категорії найбільших значень для жінок у світовому масштабі. Череп має дуже великий поздовжній і великий поперечний діаметри, які зумовлюють його мезокранну форму (черепний індекс 76,9). Абсолютне значення висотного діаметра від рівня точок *porion* також дуже велике, водночас за висотними індексами склепіння помірно високе. Чоло широке, пряме, висота вигину чола виходить за верхні межі світового максимуму цієї величини. Задня і нижня частини черепної коробки звужені: ширина потилиці мала, основа черепа дуже вузька. Єдиний розмір, який вдалося взяти на скелеті обличчя — це верхня його ширина, вона помірна (102 мм). Оскільки цей параметр перебуває у тісній фізіологічній кореляції з іншими широтними розмірами лица, зокрема, з діаметром вилиць, можна припустити, що обличчя не було широким.

Через відсутність основної інформації про лицевий скелет неможливо точно визначити антропологічний тип жінки, однак порівняльний аналіз розмірів і пропорцій мозкової коробки з аналогічними параметрами черепів КЛСК Східної Європи дозволяє зробити певні припущення. Так, співставлення з середніми значеннями краніологічних серій КЛСК / LBK Бжест-Куявський (Польща), Ведровіце (Моравія) та збірною серією басейну Дунаю показує, що досліджуваний череп дещо відрізняється від них більшим поперечним діаметром і відповідно вищим (мезокранним) черепним індексом. Однак це не означає, що ці доліхокранні (в середньому) серії не мають у своєму складі індивідів з

мезокранною формою черепа, подібних до черепа з Гнідавської Гірки. Що стосується інших рис будови черепної коробки (висота склепіння, ширина лоба), то за цими ознаками череп з Гнідавської Гірки також вписується до кола згаданих вище краніологічних серій Польщі, Моравії та басейну Дунаю.

На думку більшості дослідників КЛСК / LBK, населення цієї культури належало до середземноморського антропологічного типу. Краніологічний комплекс черепів з поховань культури лінійно-стрічкової кераміки загалом характеризується поєднанням помірної доліхокранії чи мезокранії з вузьким обличчям та грацильністю. Разом з тим, деякі дослідники відзначають, що в середовищі носіїв КЛСК, очевидно, не було антропологічної однорідності, і тут виділялось до шести краніологічних варіантів, в тому числі і близький до нордичного. Таким чином, не виключається імовірність змішаного характеру антропологічного складу населення КЛСК, і зокрема, участі у його формуванні краніологічного компонента північноєвропейського типу. Такі особливості жіночого черепа з Гнідавської Гірки, як дуже велика товщина кісток склепіння, сплюснена (на відміну від сферичної) поверхня вертикальних бокових стінок черепа, наводять на думку про те, що цей череп також може бути результатом метисації середземноморського з північноєвропейським або протоевропейським варіантом. З огляду на співіснування в неолітичну епоху груп населення різних антропологічних типів на сусідніх територіях Східної Європи, імовірність такого біологічного змішування населення була досить високою.

О. Д. Козак

КОМПЛЕКСНІ ПАЛЕОПАТОЛОГІЧНІ Й АНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2016 р.

4. Кордишів. Досліджено парне жіноче поховання комарівської культури (к. 3, п. 1, 2). Поховані жінки 30—35 та 35—40 років. Кісткові рештки досліджено комплексними морфологічними методами, а також зразки віддано для генетичного аналізу.

У результаті дослідження виявлено, що жінки відрізнялися як за походженням, так і за соціальним статусом. Стан кісткової системи, розподілення слідів навантажень на

опорно-рухову систему та наслідків захворювань, зокрема, пов'язаних з харчуванням, дозволив припустити, що молодша жінка належала до вищого соціального класу (господиня), ніж старша (рабиня / служниця / компаньйонка). Це підтвердили й археологічні дані.

Решта поховань з курганів комарівської культури, відкриті в попередні роки знаходяться в стадії опрацювання.